

**نقد و بررسی منابع تاریخی فتوح
در سه قرن اول هجری
با رویکرد فتوح ایران**

دکتر حسین عزیزی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

تابستان ۱۳۹۱

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی (ره) بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان متن درسی برای دانشجویان رشته‌های تاریخ، علوم حدیث و تاریخ محلی در مقطع کارشناسی ارشد و دکترا تهیه شده است. امید است افزون بر جامعه دانشگاهی دیگر علاقه‌مندان نیز از آن بهره‌مند گردند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلف محترم اثر جناب آقای دکتر حسین عزیزی و همچنین از ارزیابان محترم اثر جناب آقای دکتر هادی عالم‌زاده و دکتر منصور داداش‌نژاد تشکر و قدردانی نماید.

فهرست مطالب

۱	چکیده
۳	پیشگفتار
۷	فصل اول: کلیات
۸	۱. تاریخچه ادبیات پژوهش
۱۰	۲. معرفی و بررسی منابع پژوهش
۱۲	۱-۲. کتاب‌های ملاحم و فتن
۱۳	۲-۲. کتاب‌های فتوح
۱۴	۳-۲. کتاب‌های رجال، تراجم و انساب
۱۵	۴-۲. منابع سیره‌شناختی
۱۶	۵-۲. تاریخ‌های عمومی
۱۹	۶-۲. کتاب‌های تاریخ محلی
۲۲	۷-۲. کتاب‌های جغرافیایی
۲۳	۸-۲. کتاب‌شناسی‌ها
۲۵	۹-۲. منابع علم‌الحديث
۲۵	۱۰-۲. کتاب‌های تاریخ تاریخ‌نگاری
۲۶	۱۱-۲. کتاب‌های تاریخ ادبیات و فرهنگ اسلام و ایران
۲۷	۱۲-۲. پژوهش‌های نوین
۲۷	۳. جایگاه منابع نوشتاری و شفاهی در سه قرن اول هجری
۳۰	۱-۳. دیدگاه منابع شفاهی و نقد آن
۳۲	۲-۳. دیدگاه پیوستگی منابع نوشتاری با ادبیات شفاهی و دلایل آن
۳۶	۱-۲-۳. جایگاه کتابت در قرآن
۳۷	۲-۲-۳. حفظ و کتابت قرآن

۳۷	..... ۳-۲-۳. اسطوره بودن حافظه عرب
۳۹	..... ۳-۲-۴. جایگاه کتابت در عصر پیامبر(ص) و یاران او
۴۳	..... ۳-۲-۵. سنت کتابت و تدوین در عصر تابعین و اتباع تابعین
۴۸	..... ۳-۲-۶. سنت استناد به کتاب در نقل اخبار و احادیث
۵۱	..... ۳-۲-۷. کتابت به منزله ابزار جرح و تعدیل راویان
۵۴	..... ۳-۳. راه‌های شناخت منابع نوشتاری در سده‌های نخستین
۵۷	..... ۴. جایگاه شهرت روایی در تاریخ‌نگاری سده‌های نخست و روش‌های شناخت آن
۶۰	..... ۵. مفهوم تاریخ‌نگاری فتوح اسلامی ایران
۶۱	..... ۶. محتوای منابع تاریخی فتوح
۶۳	..... ۷. انواع تاریخ‌نگاری‌های فتوح
۶۳	..... ۸. مفهوم فتوح‌نگاری ایران
۶۵	..... ۹. زمینه‌ها، علل و عوامل فتوح‌نگاری
۶۵	..... ۹-۱. جنگ و جهاد در کتاب‌های آسمانی
۶۶	..... ۹-۲. ادبیات تاریخی عرب پیش از اسلام
۶۸	..... ۹-۳. فتوح و چیرگی فرهنگی اسلام
۶۹	..... ۹-۴. کنجکاوی مسلمانان
۷۰	..... ۹-۵. نیازهای تقنینی و سیاسی
۷۱	..... ۹-۶. مفاخرات قبیله‌ای و بلدی
۷۲	..... ۹-۷. میراث ادبی ایران قبل از اسلام
۷۶	..... ۹-۸. لذت تاریخی
۷۷	..... ۹-۹. تحریف روایات تاریخی
۷۸	..... ۱۰. دوران فتوح
۷۹	..... ۱۱. آغاز فتوح‌نگاری اسلامی
۸۲	..... ۱۲. نخستین مراکز فتوح‌نگاری
۸۵	..... ۱۳. پراکندگی زمانی و مکانی فتوح‌نگاری‌ها
۸۶	..... ۱۴. جایگاه روش اسنادی در تاریخ‌نگاری و فتوح‌نگاری عراق
۹۰	..... ۱۵. جرح و تعدیل در احادیث و اخبار
۹۰	..... ۱۶. آسیب‌شناسی فتوح‌نگاری‌ها
۹۱	..... ۱-۱۶. مفقود شدن تک‌نگاری‌ها
۹۲	..... ۲-۱۶. فقدان نقد جامع منابع تاریخی از سوی محدثان و مورخان
۹۲	..... ۳-۱۶. ایجاز مخمل و اطناب ملال‌آور در فتوح‌نگاری
۹۲	..... ۴-۱۶. غفلت راویان و مورخان از ماهیت و علل فتوح
۹۳	..... ۵-۱۶. غفلت راویان و مورخان از پراکندگی جغرافیایی فاتحان
۹۳	..... ۶-۱۶. ابهام در چگونگی ثبت اخبار جبهه دشمن و اشعار فتوح

۹۵	فصل دوم: فتوح نگاری های فقهی - حدیثی
۹۸	۱. سعید بن مسیب (۹۴-۱۹ق)
۱۰۰	۲. ابو عمر و عامر بن شراحیل عیدشعی (۲۸-۱۰۵ق)
۱۰۱	۱-۲. شخصیت اجتماعی سیاسی شعبی
۱۰۳	۲-۲. شخصیت علمی شعبی
۱۰۵	۳-۲. مشایخ، منابع و راویان فتوح شعبی
۱۰۶	۴-۲. روایات فتوح شعبی
۱۰۶	۱-۴-۲. روایات فتوح شعبی در منابع سده دوم و سوم
۱۰۹	۲-۴-۲. روایات فتوح شعبی در منابع سده چهارم و پس از آن
۱۱۱	۳. ابویوسف یعقوب بن ابراهیم قاضی (۱۱۳-۱۸۲ق)
۱۱۲	۱-۳. جایگاه روایی ابویوسف
۱۱۳	۲-۳. کتاب الخراج ابویوسف
۱۱۵	۳-۳. مشایخ، منابع و راویان ابویوسف در کتاب الخراج
۱۱۶	۴-۳. روایات فتوح در کتاب الخراج
۱۱۷	۴. ابوزکریا یحیی بن آدم بن سلیمان قرشی (د ۲۰۳ق)
۱۱۸	۱-۴. کتاب الخراج یحیی بن آدم
۱۲۱	۲-۴. روایات فتوح در کتاب الخراج
۱۲۲	۵. ابو عبید قاسم بن سلام هروی آزدی (۱۵۷-۲۳۴ق)
۱۲۴	۱-۵. کتاب الاموال ابو عبید
۱۲۵	۱-۱-۵. مشایخ، منابع و راویان ابو عبید در کتاب الاموال
۱۲۸	۲-۱-۵. روایات فتوح در کتاب الاموال
۱۲۹	۶. ابوبکر بن ابی شیبه (۱۵۹-۲۳۵ق)
۱۳۰	۱-۶. مذهب و جایگاه روایی ابن ابی شیبه
۱۳۱	۲-۶. کتاب های ابن ابی شیبه
۱۳۴	۱-۲-۶. کتاب الفتوح ابن ابی شیبه و روایات آن
۱۳۵	۲-۲-۶. مشایخ، منابع و راویان کتاب الفتوح ابن ابی شیبه
۱۳۷	۷. حمید بن زنجویه آزدی نسائی (د ۱۸۰-۲۵۱ق)
۱۳۸	۱-۷. کتاب الاموال ابن زنجویه
۱۴۰	۱-۱-۷. مقایسه الاموال ابو عبید با الاموال ابن زنجویه
۱۴۱	۲-۱-۷. مشایخ، منابع و راویان ابن زنجویه در کتاب الاموال
۱۴۳	۳-۱-۷. روایات فتوح ابن زنجویه در کتاب الاموال
۱۴۳	۸. خلاصه و مرور

۱۴۵	فصل سوم: فتوح نگاری های محلی - جغرافیایی
۱۴۶	۱. ابومخنف لوط بن یحیی (پیش از ۱۷۰ق)
۱۴۹	۱-۱. مذهب و منزلت روایی ابومخنف
۱۵۱	۲-۱. کتاب های فتوح ابومخنف
۱۵۶	۳-۱. راویان، مشایخ و منابع فتوح ابومخنف
۱۵۸	۲. هشام بن محمد بن سائب کلبی (د ۲۰۴/۲۰۶ق)
۱۵۹	۱-۲. مذهب و منزلت روایی هشام
۱۶۱	۲-۲. کتاب های هشام
۱۶۳	۳-۲. کتاب های فتوح هشام
۱۶۶	۴-۲. مشایخ و منابع فتوح هشام
۱۶۷	۱-۴-۲. محمد بن سائب کلبی
۱۶۷	۲-۴-۲. ابو حکم عوانة بن حکم بن عیاض کلبی کوفی
۱۶۸	۳-۴-۲. ابومثنی شرقی بن قُطامی بن جَمال کلبی
۱۶۹	۵-۲. راویان فتوح هشام
۱۶۹	۱-۵-۲. عباس بن هشام
۱۶۹	۲-۵-۲. ابوجعفر محمد بن ابی السری (سهل) بن بسام ازدی بغدادی
۱۷۰	۳-۵-۲. محمد بن موسی بن حماد بربری بغدادی
۱۷۱	۳. محمد بن عمر واقدی (د ۲۰۷ق)
۱۷۲	۱-۳. مذهب و منزلت روایی واقدی
۱۷۴	۲-۳. کتاب های فتوح واقدی
۱۸۰	۱-۲-۳. کتاب فتوح العراق
۱۸۲	۲-۲-۳. کتاب التاريخ الكبير/تاريخ فتوح الامصار
۱۸۳	۳-۳. مشایخ، منابع و راویان فتوح واقدی
۱۸۶	۴. ابوعبیده مَعمر بن مُنْتی (ح ۱۱۰-۲۱۰ق)
۱۸۸	۱-۴. مذهب و منزلت روایی ابوعبیده
۱۸۸	۲-۴. کتاب های ابوعبیده
۱۹۰	۱-۲-۴. کتاب ها و روایات فتوح ابوعبیده
۱۹۲	۲-۲-۴. مشایخ و منابع فتوح ابوعبیده
۱۹۳	۳-۲-۴. راویان فتوح ابوعبیده
۱۹۴	۵. سلیمان بن صالح سَلْمُویَه لیثی مروزی (دق از ۲۱۰ق)
۱۹۵	۱-۵. جایگاه روایی، مشایخ و راویان سلیمان
۱۹۶	۲-۵. کتاب های سلیمان
۱۹۷	۶. علی بن محمد بن عبدالله بن ابی السیف مدائنی (د ۲۲۴ق)
۱۹۸	۱-۶. مذهب و منزلت روایی مدائنی

- ۱۹۹ ..... ۲-۶. شیوه تاریخ‌نگاری مدائنی
- ۲۰۰ ..... ۳-۶. کتاب‌های مدائنی
- ۲۰۲ ..... ۱-۳-۶. کتاب‌های فتوح مدائنی
- ۲۰۶ ..... ۱-۱-۳-۶. کتاب فتوح العراق
- ۲۰۷ ..... ۲-۱-۳-۶. کتاب خبر البصرة و فتوحها
- ۲۰۸ ..... ۳-۱-۳-۶. کتاب الآساوره
- ۲۰۹ ..... ۴-۱-۳-۶. کتاب فتوح خراسان
- ۲۱۲ ..... ۵-۱-۳-۶. کتاب نوادر قتیبیه بن مسلم (بخراسان)
- ۲۱۳ ..... ۶-۱-۳-۶. کتاب ولایة أسد بن عبدالله القسری
- ۲۱۴ ..... ۷-۱-۳-۶. کتاب ولایة نصر بن سيار
- ۲۱۴ ..... ۸-۱-۳-۶. کتاب فارس
- ۲۱۵ ..... ۹-۱-۳-۶. کتاب اخبار آرمینیه
- ۲۱۶ ..... ۱۰-۱-۳-۶. کتاب کرمان
- ۲۱۶ ..... ۱۱-۱-۳-۶. کتاب فتوح جرجان و طبرستان
- ۲۱۷ ..... ۱۲-۱-۳-۶. خبر عبدالرحمان بن سَمرة بن حبيب عشمی
- ۲۱۸ ..... ۱۳-۱-۳-۶. کتاب فتح مُکران
- ۲۱۹ ..... ۱۴-۱-۳-۶. کتاب فتوح الحیره
- ۲۱۹ ..... ۱۵-۱-۳-۶. کتاب فتوح الرّی
- ۲۲۰ ..... ۱۶-۱-۳-۶. خبر الحکم بن ابی‌العاص
- ۲۲۰ ..... ۱۷-۱-۳-۶. خبر عبدالله بن عامر بن کریر
- ۲۲۱ ..... ۱۸-۱-۳-۶. کتاب فتوح سجستان
- ۲۲۲ ..... ۴-۶. مشایخ و منابع فتوح مدائنی
- ۲۲۵ ..... ۵-۶. راویان فتوح مدائنی
- ۲۲۹ ..... ۷. احمد بن سيار (۱۹۸-۲۶۸ق)
- ۲۲۹ ..... ۱-۷. کتاب‌های احمد بن سيار
- ۲۳۱ ..... ۸. احمد بن یحیی بن جابر بلاذری (د۲۷۹ق)
- ۲۳۳ ..... ۱-۸. جایگاه علمی و روایی بلاذری
- ۲۳۴ ..... ۲-۸. کتاب‌های بلاذری
- ۲۳۶ ..... ۱-۲-۸. کتاب فتوح البلدان
- ۲۵۰ ..... ۹. احمد بن ابی‌یعقوب اسحاق بن واضح یعقوبی (د۲۹۲/۲۸۴ق)
- ۲۵۵ ..... ۱-۹. مذهب و منزلت روایی یعقوبی
- ۲۵۸ ..... ۲-۹. کتاب‌های یعقوبی
- ۲۵۹ ..... ۱-۲-۹. کتاب البلدان / مختصر اخبار البلدان
- ۲۶۹ ..... ۲-۲-۹. کتاب التاريخ

۲۷۳	..... ۱-۲-۲-۹. مشایخ و منابع یعقوبی در کتاب تاریخ
۲۸۰	..... ۲-۲-۲-۹. اخبار فتوح در تاریخ یعقوبی
۲۸۲	..... ۱۰. خلاصه و مرور
۲۸۵	..... فصل چهارم: فتوح نگاری های سیره شناختی و عمومی
۲۸۷	..... ۱. محمد بن اسحاق بن یسار (۱۵۱دق)
۲۸۸	..... ۱-۱. جایگاه روایی ابن اسحاق
۲۸۹	..... ۲-۱. مشایخ، منابع و راویان ابن اسحاق
۲۹۰	..... ۳-۱. کتاب های ابن اسحاق
۲۹۰	..... ۱-۳-۱. کتاب المبتدأ والسیرة والمغازی
۲۹۲	..... ۲-۳-۱. کتاب الخلفاء
۲۹۵	..... ۳-۳-۱. کتاب فتوح
۲۹۷	..... ۴-۱. روایات فتوح ابن اسحاق
۲۹۷	..... ۱-۴-۱. روایات فتوح ابن اسحاق در منابع قرن دوم و سوم
۲۹۸	..... ۲-۴-۱. روایات فتوح ابن اسحاق در منابع سده چهارم و پس از آن
۳۰۳	..... ۲. سیف بن عمر اُسَیدی تمیمی (بعد از ۱۷۰ق)
۳۰۴	..... ۱-۲. جایگاه روایی سیف
۳۰۹	..... ۲-۲. مشایخ و منابع سیف بن عمر
۳۱۰	..... ۳-۲. راویان سیف بن عمر
۳۱۴	..... ۴-۲. کتاب های سیف بن عمر
۳۱۴	..... ۱-۴-۲. کتاب الفتوح الكبير والرذة
۳۱۷	..... ۲-۴-۲. کتاب التفسیر
۳۱۸	..... ۵-۲. ارزیابی روایات فتوح سیف
۳۲۰	..... ۱-۵-۲. اسناد ساختگی
۳۲۲	..... ۲-۵-۲. مکان ها و اعلام ساختگی
۳۲۴	..... ۳-۵-۲. عناصر قصصی
۳۲۶	..... ۴-۵-۲. تخریب شخصیت ها
۳۲۶	..... ۵-۵-۲. مفاخرات قومی
۳۲۷	..... ۶-۵-۲. تحریف سیمای فتوح
۳۲۹	..... ۳. ابو حذیفه اسحاق بن بشر بن محمد بخاری (۲۰۶دق)
۳۲۹	..... ۱-۳. جایگاه روایی ابو حذیفه
۳۳۰	..... ۲-۳. مشایخ، منابع و راویان ابو حذیفه
۳۳۱	..... ۳-۳. کتاب های ابو حذیفه
۳۳۲	..... ۱-۳-۳. کتاب المبتدأ والفتوح

۳۳۵	۴-۳. روایات فتوح ابوحنیفه
۳۳۸	۴. خلیفه بن خیاط (د ۲۴۰ق)
۳۳۹	۱-۴. جایگاه روایی خلیفه
۳۴۰	۲-۴. تاریخ خلیفه
۳۴۱	۱-۲-۴. روایت و نسخه بقی بن مخلد
۳۴۵	۲-۲-۴. روایت و نسخه محمد بن اسماعیل بخاری
۳۴۶	۳-۲-۴. روایت و نسخه‌های دیگر تاریخ خلیفه
۳۴۷	۳-۴. مشایخ و منابع خلیفه در تاریخ
۳۴۹	۱-۳-۴. ولید بن هشام بن فحدم فحدمی
۳۵۰	۲-۳-۴. حاتم بن مسلم
۳۵۲	۳-۳-۴. عبدالله بن مغیره
۳۵۳	۴-۳-۴. ابو خالد یوسف بن خالد
۳۵۵	۵-۳-۴. یزید بن زریع
۳۵۶	۵. ابوحنیفه احمد بن داود بن وئند دینوری (د ۲۸۲ق)
۳۵۸	۱-۵. کتاب‌های ابوحنیفه دینوری
۳۶۰	۲-۵. روایات فتوح در کتاب الاخبار الطوال
۳۶۲	۶. خلاصه و مرور
۳۶۵	سخن پایانی
۳۶۵	۱. طرح و تقسیم نوین فتوح‌نگاری‌های اسلامی و نقد و بررسی مستقل و جامع آنها
۳۶۶	۲. توجه به پیوستگی منابع مکتوب با روایات شفاهی در سده‌های نخست
۳۶۶	۳. شناسایی و بررسی نخستین فتوح‌نگاری‌ها
۳۶۸	۴. نقد و بررسی زمینه‌ها و عوامل فتوح‌نگاری
۳۶۹	۵. بررسی نقش بی‌بدیل مدرسه عراق در فتوح‌نگاری اسلامی ایران
۳۷۰	۶. شناسایی و بررسی هویت فتوح‌نگاران اسلامی
۳۷۱	۷. بررسی جایگاه و ارزش تاریخی گزارش‌ها و کتاب‌های فتوح
۳۷۱	۸. نقد و بررسی روایت‌گرایی راویان و کتاب‌گرایی فهرست‌نگاران و نقش متفاوت آن دو...
۳۷۲	۹. توجه کردن به نقش منابع اخبار فتن در فتوح و نقد اجمالی این منابع
۳۷۳	۱۰. عطف توجه پژوهشگران به ابهام موجود در منابع گزارش‌های جبهه دشمن
۳۷۳	۱۱. تأملی بر جریان‌شناسی تاریخ‌نگاری اموی و غیر اموی و تأثیر آنها بر تاریخ فرهنگ و تمدن...
۳۷۴	۱۲. آسیب‌شناسی فتوح‌نگاری‌ها
۳۷۵	۱۳. بررسی جایگاه شهرت تاریخی در تاریخ‌نگاری سده‌های نخست و شیوه‌های شناخت آن
۳۷۵	۱۴. چند پیشنهاد

۳۷۷	منابع و مأخذ
۳۹۱	نمایه‌ها
۳۹۱	نمایه مکان‌ها
۳۹۶	نمایه کتاب‌ها
۴۰۵	نمایه اعلام

چکیده

وظیفه کلی این اثر نقد و بررسی منابع تاریخی فتوح ایران در سه سده نخست قمری است. در این بررسی به مطالعه مبانی، زمینه‌های شکل‌گیری فتوح‌نگاری اسلامی و انواع آن پرداخته شده است. به دلیل ماهیت این پژوهش، منابع تحقیق، کتابخانه‌ای است. شیوه به‌کاررفته در آن، جستجو، مطالعه و تحلیل داده‌ها است. شیوه بیان مطالب نیز مبتنی بر توصیف و تحلیل تاریخی است. در این کتاب پس از تعریف برخی از اصطلاحات و مطالعه مبانی فتوح‌نگاری اسلامی ایران، به موضوعات اساسی ذیل پرداخته شده است:

فتوح‌نگاری‌های فقهی - حدیثی که به دلیل نقش انگیزه‌های دینی و سیاسی در پیدایش آنها اطلاعاتی در زمینه فتوح و ماهیت آن، اراضی فتح‌شده و مسائل مربوط به رفتار و وظایف دولت اسلامی در سرزمین‌های فتح‌شده ارائه می‌دهند. فتوح‌نگاری‌های سیره‌شناختی که عناصر وقایع‌نگاشتی، قصصی و اسطوره‌ای و نیز عنصر درازنویسی که از نیمه سده دوم آغاز شد، در این آثار به‌خوبی مشهود است همچنان که تمایلات و تعصبات قومی، محلی، مذهبی و سیاسی در این نوشته‌ها محسوس است. و فتوح‌نگاری‌های محلی - جغرافیایی که از نیمه سده دوم آغاز و تا اوایل سده چهارم ادامه یافت. نقش پررنگ قاضیان و کاتبان در تدوین این آثار به‌خوبی دیده می‌شود. این نقش، تأثیر انگیزه‌های سیاسی و فقهی را نیز در خلق این‌گونه آثار نشان می‌دهد. تقریباً همه این آثار به حوزه عراق و ایران تعلق دارند و عموماً در عراق تدوین شده‌اند. نتیجه طبیعی این رویداد، سنگینی کفه روایات شرق اسلامی (عراق، ایران و اندکی سوریه) در قیاس با روایات غرب اسلامی است.

روش تدوین منابع فقهی - حدیثی عموماً روایی و اسنادی است. در منابع سیره‌شناختی و عمومی، روش ابن‌اسحاق، سیف بن عمر، ابوحنیفه و خلیفه، روایی و اسنادی است اما